

УДК 347.132

ЄВТУШЕНКО Є.В., провідний науковий співробітник Центру судових і спеціальних експертиз Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз СБ України

ЛЕОНОВ Б.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз СБ України.

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВочИНУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анотація. У статті досліджуються актуальні питання, що пов'язані з визнанням правочину недійсним. Аналізується законодавство про недійсний та оспорюваний правочин. На базі аналізу узагальнення судової практики пропонуються зміни до порядку визнання недійсності правочину.

Ключові слова: правочин, недійсний правочин, оспорюваний правочин, нікчемний правочин.

Summary. The article deals with topical issues related to the recognition of a transaction as invalid. The law on controversial and insignificant transactions is analyzed. On the basis of an analysis of the generalization of judicial practice, changes are proposed to the recognition of the fact of invalidity of the transaction.

Keywords: transaction, invalid transaction, contested transaction, insignificant transaction.

Аннотация. В статье исследуются актуальные вопросы, связанные с признанием сделки недействительной. Анализируется законодательство об оспариваемых и ничтожных сделках. На основании анализа обобщения судебной практики предлагаются изменения порядка признания факта ничтожности сделки.

Ключевые слова: сделка, недействительная сделка, оспариваемая сделка, ничтожная сделка.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України 2004 р. (далі – ЦПК України) одним із основних завдань цивільного судочинства є охорона порушених, невизнаних або оспорюваних прав фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ. Відповідно, важливого значення набуває правильне тлумачення судом деяких елементів предмета спору, від чого, зрозуміло, залежить кінцевий результат – рішення по справі.

Інститут правочину (правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків) став новелою для Цивільного кодексу України 2003 р. (далі – ЦК України), зайнявши центральне місце в системі цивільного права, у зв'язку з чим значної актуальності сьогодні набуває поняття “недійсності” правочину, про що свідчать статистичні дані, наведені в узагальненій судовій практиці Верховного Суду України “Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 24 листопада 2008 року, де вказується, що в 2007 р. у провадженні судів перебувало 19,7 тис. справ цієї категорії, або 1,5 % – від загальної кількості цивільних справ позовного провадження. Надходження до судових інстанцій позовів такого характеру невпинно зростає, оскільки за даними Єдиного державного реєстру судових рішень за 2010 – 2016 рр. було ухвалено 25,18 тис. рішень щодо справ про визнання правочинів (в т. ч. договорів) недійсними.

З огляду на це, залишається питання, щодо яких саме правочинів судами застосовується поняття “недійсний”, зокрема, в яких випадках суди звертаються до їх поділу на види – нікчемний та оскаржений.

Результати аналізу наукових публікацій. Питаннями щодо визначення поняття “недійсності” правочину в матеріальному праві займалися такі вчені та практики юриспруденції, як Давидова І.В., Перова О.В., Гусак М.В., Хатнюк Н.С., Петровський А.В., Саніахметова Н.О. та інші.

Водночас, основна увага науковців була спрямована на матеріальний аспект недійсності правочинів [1, с. 84]. Очевидним залишається те, що наукові розробки щодо процесуального аспекту визнання правочинів недійсними за українським законодавством фактично відсутні. Таким чином, вивчення проблеми застосування поняття недійсності правочину в цивільному судочинстві є актуальним та потребує наукового дослідження.

Метою статті є удосконалення на базі аналізу цивільного законодавства та узагальнення судової практики порядку визнання недійсності правочину.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що основною метою визнання правочину недійсним є анулювання майнових наслідків його вчинення та встановлення наслідків, передбачених законом. Крім того, інститут визнання правочину недійсним стимулює осіб дотримуватись положень, вже закріплених законодавством; запобігає зловживанню правами; є орієнтиром для вчинення правочинів згідно з вимогами права та чинного законодавства; охороняє права та законні інтереси учасників цивільних правовідносин. Враховуючи основні принципи цивільного права, з урахуванням ст.ст. 203, 204 ЦК України, недійсність правочину може бути передбачена виключно законами України, що прийняті відповідно до Конституції України, актами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, актами органів державної влади України, органів АР Крим, що видаються у випадках та в межах, встановлених Конституцією та законами України. Отже, будь-який правочин, що не відповідає вимогам законодавства, повинен визнаватись судами як недійсний.

В українській мові термін “недійсний” має таке значення: який не має законної сили; який не існує; не реальний. Недійсним є правочин, який хоч і спрямований на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків, але не створює таких наслідків у зв’язку із невідповідністю цих дій вимогам актів цивільного законодавства. Недійсність правочину зумовлюється наявністю дефектів його елементів:

- 1) дефекти (незаконність) суб’єктного змісту правочину;
- 2) дефекти недотримання форми;
- 3) дефекти суб’єктного складу;
- 4) дефекти волі – невідповідність волі та волевиявлення.

Постановою Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 6 листопада 2009 року № 9 визначено, що судам, відповідно до ст. 215 ЦК України, необхідно розмежовувати види недійсності правочинів: нікчемні правочини – якщо їх недійсність встановлена законом (ч. 1 ст. 219, ч. 1 ст. 220, ч. 1 ст. 224 тощо), та можливість оскаржувати їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 223, ч. 1 ст. 225 ЦК України тощо).

Нікчемний правочин в науці цивільного права іноді називають “мертвонародженим” [3, с. 62], оскільки він із самого початку не породжує передбачених законом правових наслідків незалежно від пред’явлення позову про визнання його недійсним. За нормами ЦК України нікчемними правочинами є:

- 1) укладені з недодержанням обов’язкової письмової форми, якщо недійсність прямо передбачена законом, а саме: ст.ст. 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118 ЦК України тощо;

2) укладені з недодержанням обов’язкової нотаріальної форми та/або які підлягають обов’язковій державній реєстрації – ст.ст. 210, 219, 640, 1257 ЦК України, але у виняткових випадках, встановлених ст.ст. 218 та 220 ЦК України такі правочини, окрім визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв’язку із порушенням вимог щодо форми його недійсності, можуть бути визнані дійсними в судовому порядку;

3) укладені із малолітньою особою, за межами її цивільної дієздатності без належного схвалення – ст. 221 ЦК України; правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування – ст. 224 ЦК України;

4) укладені недієздатною фізичною особою – ст. 226 ЦК України;

5) правочини, які порушують публічний порядок, тобто які посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина та на знищення, пошкодження майна фізичної, юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади – ст. 228 ЦК України.

Наведений перелік нікчемних правочинів не є повним, адже ЦК України та іншими законодавчими актами встановлено також інші підстави нікчемності правочинів. Деякі фахівці цивільного права вважають, що для визнання нікчемного правочину “недійсним” немає необхідності в рішенні суду [4, с. 34], крім того, існує безліч судових рішень про залишення позовних заяв без руху на тій підставі, що нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його судом. Звісно, існування такої законодавчо закріпленої норми суттєво розвантажує діяльність судів, проте на практиці застосування ч. 2 ст. 215 ЦК України має свої недоліки. Погоджуючись з цією думкою, необхідно зазначити, що “автоматична” (*ipso facto*) нікчемність правочину не витримує жодної критики з точки зору гарантій стабільності та передбачуваності цивільних правовідносин [4, с. 34].

Висновок щодо відповідності того чи іншого правочину вимогам закону дуже часто потребує ґрунтовного юридичного аналізу, а отже, це є справою суду. Чинна редакція ч. 2 ст. 215 ЦК України дає можливість посадовим особам державних органів на власний розсуд оголошувати будь-який із вищенаведених правочинів недійсним без звернення до суду та ігнорувати його. Становище ускладнюється й тим, що законодавцем у цій статті не наведено конкретного переліку нормативних актів, якими повинна визначатися недійсність, тому систематично вносяться зміни до них та з’являються нові закони. Необхідність у визнанні правочину нікчемним у судовому порядку виникає і тоді, коли відповідний правочин має ознаки діючого, проте містить невидимі недоліки та відповідно здійснюються інші юридичні дії. Відповідно, задля усунення зовнішніх ознак дійсності правочину та недопущення в майбутньому фактичних змін у праві (набуття/володіння/інше) виникає необхідність у судовому підтвердженні недійсності. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 та постанова Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику у справах про спадкування” від 30 травня 2008 року № 7 визначають таке: вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Позов про це може пред’являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину, в цьому разі суд у резолютивній частині рішення вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому. Також потреба у визнанні правочину нікчемним може виникнути у разі, коли: сторони виконали певні умови нікчемного правочину, який нотаріально засвідчений; порушує права третіх осіб; зареєстрований у державних органах тощо. У таких випадках рішенням суду можуть бути визначені відповідні правові наслідки недійсності правочину. Варто зауважити, що норми ст. 215 ЦК України

щодо підстав нікчемності правочинів є імперативними, тобто такими, що містять підставу для відмови у визнанні мирової угоди. Згідно зі ст. 215 ЦК України іншим видом недійсності правочинів є оспорюваний правочин. Такий правочин може бути визнаний недійсним лише судом, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин). На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин на момент створення породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому вважається дійсним, хоча за своєю суттю він також є протизаконним. Водночас порушення умов дійсності правочинів на момент набуття дає можливість одній зі сторін або заінтересованій особі звернутися до суду із позовом про визнання такого правочину. На думку Хатнюк Н.С., оспорювані правочини – це правочини з вадами волі [5]. Так, правочини визнаються недійсними внаслідок того, що волевиявлення не відображає волю учасника правочину, а волю будь-якої іншої особи, яка впливає на учасника правочину. Тому законодавство передбачає підстави, для їх оспорювання з причини або неповноцінності самої волі особи, яка здійснила (уклала) правочин, або, зважаючи на вплив різних тяжких обставин, що склалися у волевиявленні [6, с. 776]. Зокрема, до оспорюваних ЦК України відносить правочини:

- 1) вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності – ст. 222 ЦК України;
- 2) вчинені фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена – ст. 223 ЦК України;
- 3) вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними – ст. 225 ЦК України;
- 4) вчинені юридичною особою, без відповідного дозволу/ліцензії – ст. 227 ЦК України;
- 5) вчинені під впливом помилки – ст. 229 ЦК України;
- 6) вчинені під впливом обману – ст. 230 ЦК України;
- 7) вчинені під впливом насильства – ст. 231 ЦК України;
- 8) вчинені в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною – ст. 232 ЦК України;
- 9) вчинені під впливом важких обставин – ст. 233 ЦК України;
- 10) фіктивний – ст. 234 ЦК України;
- 11) удаваний – ст. 245 ЦК України.

Процес оспорювання зазначених правочинів передбачає доказування певного факту, що має значення для дійсності правочину. Наприклад, при задоволенні позову про визнання недійсним правочину, вчиненого юридичною особою без необхідного на те дозволу, доцільним є витребування у позивача доказів, які підтверджують, що відповідач знав чи зобов'язаний був знати про невідповідність правочину вимогам законодавства, що правочин укладений без ліцензії на заняття певними видами діяльності. Обов'язковому доказуванню підлягають питання, пов'язані з наявністю чи відсутністю волі та правильним її відображенням у волевиявленні. Так, передбачені ст.ст. 229 – 233 ЦК України заявлені вимоги можуть бути задоволені за умови доведення факту обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою, збігу важких обставин і наявності їх зв'язку із волевиявленнями сторони вчинити правочин на вкрай не вигідних для неї умовах. Відповідно, якщо при визнанні в судовому порядку правочину фіктивним будуть наявні докази щодо передачі майна за договором, який не може бути кваліфікований як

фіктивний, а відповідно, і як недійсний. На відміну від нікчемних правочинів, при визнанні правочинів недійсними та застосуванні наслідків їх недійсності мирові угоди визнаються судами з урахуванням вимог ст. 175 ЦПК України.

Враховуючи вищевикладене, необхідно звернути увагу на те, що недійсний правочин — це акт, який все ж таки звершився, але в силу визначених у ньому законодавством недоліків та/чи рішення суду, він не має правової сили. Тож при розгляді спорів про недійсність правочинів судами, необхідно розмежовувати недійсні правочини та неукладені, оскільки неукладені правочини за своєю суттю існувати не можуть, а тому правової сили не мають. Так, не є укладеними правочини, у яких відсутні встановлені законодавством вимоги, потрібні для їх укладення: відсутня згода за всіма істотними умовами договору; не отримано акцепт стороною, що отримала оферту; не передано майно, якщо відповідно до законодавства необхідна його передача; не затверджено правочин вищим органом господарського товариства, якщо це передбачено в статуті тощо.

Проаналізувавши норми ЦК України, постанову Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 6 листопада 2009 року № 9, узагальнення Верховного Суду України “Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 24 листопада 2008 року, вважаємо, що на даний час поняття “недійсності” правочинів є детально визначеним, у тому числі шляхом розмежування понять “нікчемний правочин” та “оспорюваний правочин”, бо кожен з видів недійсності правочинів передбачає різні юридичні наслідки. Незважаючи на те, що порядок визнання недійсності правочину в цивільному судочинстві є дещо ускладненим, що зумовлює його неоднакове застосування судами різних інстанцій при винесенні рішень, сподіваємося, що за умови внесення законодавцем відповідних змін до ЦК України, Вищим спеціалізованим судом України надалі буде постійно оновлюватися узагальнення судової практики цієї категорії справ. Положення ст. 4 ЦПК України встановлюють єдиний та основний обов’язок цивільного судочинства – захист прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб тощо, які знаходять своє продовження у ст. 16 ЦК України, де закріплено один із способів захисту цивільних прав та інтересів – визнання правочину недійсним, що передбачає винесення рішення судом при задоволенні відповідного позову. Натомість ст. 215 ЦК України припускає можливість не визнавати недійсним нікчемний правочин. Таким чином, виникають суперечності між положеннями ЦПК України, які встановлюють можливість і способи захисту цивільних прав та інтересів осіб, і положеннями ст. 215 ЦК України.

З огляду на наведене, вважаємо, що вирішуючи питання про визнання недійсним правочину, суди повинні звертати увагу на п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 06 листопада 2009 року № 9 та чітко розмежовувати, до якого виду належить правочин, визнання недійсним якого вимагає позивач, і залежно від встановлення вказаних обставин ухвалювати рішення про задоволення позову чи відмову у його задоволенні.

Висновки.

З метою удосконалення цивільного законодавства пропонуємо внести зміни до ст. 215 ЦК України шляхом вилучення другого речення частини 2 цієї статті, а саме: “У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається”.

Зазначене усуне наявні суперечності у цивільному законодавстві та сприятиме ухваленню судами рішень, які підтверджуватимуть нікчемність правочину.

Використана література

1. Петровський А.В. Еволюція наукових думок щодо матеріального та процесуального аспекту визнання правочинів недійсними // Юридична наука. – 2011. – № 3. – С. 79-86.
2. Аналіз окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз’яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними”. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cg>
3. Перова О.В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.В.Перова/ – Х., 2010. – 15 с.
4. Федорчук Д. Новели законодавства щодо підстав визнання правочинів недійсними // Юридичний радник. – № 3(11). – 2006. – С. 97-103.
5. Хатнюк Н.С. Юридична природа нікчемних правочинів. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Hatnyuk.pdf
6. Харитонов Є.О. Цивільне право України : підруч. / Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.
7. Гусак М., Данішевська В., Попов Ю. Нікчемні та оспорювані правочини : регулювання за Цивільним кодексом України // Право України. – 2009. – № 6. – С.37
8. Давидова І.В. Види недійсних правочинів. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1438/126>
9. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.08 р. № 7. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

~~~~~ * * * ~~~~~